

**Bediüzzaman Mezarlığı'nda Ölüm:
Toplumsal/Kültürel Görünümler***

Death in the Bediüzzaman Graveyard: Social/Cultural Aspects

Nejla Serpil ALTUNTEK** Yılmaz Selim ERDAL***

Öz

Ölüm teması ve ölü gömme gelenekleri antropolojinin uzun tarihinde önemli bir yer tutmaktadır, çünkü ölümlle ilgili inanış ve uygulamalar kültürel örüntüleri, kültürün üyelerince paylaşılan kültürel kodları içerirler. Tarihsel olarak birçok medeniyetin alanı olmuş, çeşitli kültürel kimlikleri, inanç sistemlerini bünyesinde barındırmış olan Şanlıurfa, ölüm antropolojisi için çok verimli bir araştırma alanıdır. Bu çalışmada keşfedici bir yaklaşımla mezarlık etnografisi yapılmış, il merkezi ve ilçelerindeki mezarlıklara çeşitli kereler gidilmiş, gözlem ve görüşmeler yoluyla ölü gömme uygulamaları çeşitli boyutlarıyla anlaşılmasına çalışılmıştır. Bunun yanı sıra kent içinde ayrıcalıklı bir konumu olan Bediüzzaman Mezarlığı'nın doğu girişi, orta kısmı ve batısına denk gelen alanlardan rastgele seçilmiş 729 mezar temsili bir örneklem olarak kabul edilmiştir. Mezarların niteliğine bakılmaksızın, her mezar; üst yapı elemanları, mezar taşları üzerindeki şiirler, sembolik bezemeler ve süslemeler, mezara bilinen kaç kişinin gömüldüğü, gömülü olan bireylerin cinsiyetleri gibi özellikleri açısından incelenip, kaydedilmiştir. Bu özelliklerle hangi sıklıkla karşılaşıldığı yaş, cinsiyet gibi değişkenler açısından değerlendirilmeye çalışılmıştır. Keşfedici yöntem sayesinde çoklu gömü geleneğinin neden ve nasıl uygulandığı, aile mezarlığının yerel akrabalık sistemine göre nasıl düzenlendiği, ölüm nedenlerini mezar taşına yazma uygulamasının yaşa ve cinsiyete göre nasıl değişkenlik gösterdiği, ölümü nasıl bir kavramsal çerçevede algıladıkları ve bunu dinsel inançla nasıl temellendirdikleri gibi sorular araştırma sürecinde ortaya çıkmış, bunların yanıtları yine araştırma süresince aranmıştır. Toplumsal kimliğin çeşitli görünümünü incelemenin yanı sıra mezarlıklarda “kadının adı”

* Bu araştırmanın verileri H.Ü. Bilimsel Araştırmalar Birimi tarafından desteklenen 0601701004 nolu “Mardin ve Şanlıurfa İllerinde Ölüm Antropolojisi Üzerine Bir Çalışma” başlıklı Kapsamlı Araştırma Projesine dayanmaktadır. Projeye verdiği destekten dolayı H.Ü. Bilimsel Araştırmalar Birimi'ne teşekkür ederiz.

** Prof. Dr.; Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Antropoloji Bölümü, (serpilaltuntek@sdu.edu.tr)

*** Prof. Dr.; Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Antropoloji Bölümü, (yserdal@hacettepe.edu.tr)

ve “çocuğun yeri” irdelenmeye çalışılmıştır. Özellikle ileri yaşta ölmüş, evli olması muhtemel birçok kadının mezar taşında kocasoyu yerine sadece babasoyunun (baba adının) yer alması, klasik antropolojinin babasoyu tanımıyla çeliştiği görülmüştür. Bu araştırmanın belki de en keşfedici yanı, çocuk mezarlıkları olgusunun ortaya çıkarılması olmuştur. Harran ilçesinde 6-7 yaş öncesi bireylerin defnedildiği iki mezarlık ile, Viranşehir ilçesindeki iki mezarlıkta ve il merkezindeki Harrankapı mezarlığında bebek ve çocuklar için ayrılmış bir yer olması, ölü gömme uygulamaları içinde çocuklara ayrı muamele edilmesinin ne gibi bir kültürel tasavvurdan beslendiği sorusunun sorulmasına yol açmıştır. Bunun İslam dininden kaynaklı gelişimsel insan tasavvuruna dayandığı ve bireylere biyokültürel gelişimine göre bir değer atfedildiği görülmüştür. Yedi yaşından küçük ölmüş bireylerin birer “biyolojik ölü” olarak kabul edilirken, yedi yaşından büyük ölmüş bireylerin “sosyal ölü” olarak kabul edildikleri; bir başka deyişle, bireylerin toplum tarafından “kişi değil” ve “kişi” biçiminde değerlendirildikleri söylenebilir. Tüm istatistiki veriler açısından araştırmanın sonucuna bakıldığında kadının ve çocuğun toplumsal konumunun sadece yaşarken değil, öldüklerinde de pek değişmediği; hiyerarşik toplumsal yapılanmanın ölü gömme uygulamalarında ve mezarlıklarda da sürdüğü açık bir şekilde görülmüştür.

Anahtar Sözcükler: Ölüm antropolojisi, çocuk mezarlıkları, yaş simgeçiliği, babasoylu yapı, Şanlıurfa

Abstract

The theme of “death” and the burial customs take significant place in the long history of anthropology because the beliefs and the practices concerning death reflect the cultural patterns and the codes which are shared by the members of a culture. Cradle of various cultural identities, belief systems and shelter to many civilizations, Şanlıurfa is a very fertile field for anthropology of death. In this study, cemetery ethnography is carried out with an exploratory approach, the cemeteries in the city center and districts are visited several times and the burial customs are approached via observations and interviews in various aspects. In addition, 729 randomly selected graves from the east entry, middle part and west side of Bedüzzaman Cemetery which has a privileged position in the city, are accepted as a representational sample. Irrespective of their characters, each grave is examined and recorded with regard to their upper structure elements, tombstone poems, symbolic decoration and ornamentation, the number of the individuals buried and the gender of the individuals. The frequency of these features is tried to be evaluated in terms of certain variables such as gender and age. By means of exploratory approach some questions such as why and how the multiple burial customs are practiced, how family graves are arranged according to local kinship system, how the practice of writing the cause of death on grave stones varies with respect to sex and age, how people perceive death and how they base their perception on religious beliefs have arisen and tried to be solved during the study. As well as examining the various insights of social identity, “the name of woman” and “the position of children” in the cemeteries are also tried to be probed. It is observed that paternal names are written instead of husbands’ on most of the tombstones of women who died at an old age and who were probably married, which offers a contradiction with the definition of patrilineality in classical anthropology. Perhaps the most exploratory aspect of this study is the disclosure of the fact of child graveyards. That there are two cemeteries where the children under the age of 6-7 are buried in the district of Harran

and also that there are special places reserved for infants and children in two cemeteries in the district of Viranşehir and in Harrankapı cemetery in the city center leads us to seek the cultural roots behind the distinct child burial customs allocated among burial practices. It is seen that this is related to developmental human envisagement with its roots in Islamic religion and that significance is attributed to individuals according to their biocultural development. It is observed that the individuals died before the age of seven are considered as “biologic dead” while the individuals died after the age of seven are accepted as “social dead”. In other words, it can be stated that individuals are considered as “non-individual” or “individual” in the eyes of the society. Consequently, evaluation of all the statistical data clearly indicates that the social status of women and children remain the same even after death and hierarchical social structure is maintained in burial customs and cemeteries.

Key words: Anthropology of death, child graveyards, age symbolism, patriarchy, Şanlıurfa

Giriş

Ölümü sorunlaştıran alanların bu olguya yaklaşımı birbirinden farklıdır: Örneğin, sağlık bilimleri ölümü biyolojik bir süreç olarak değerlendirirken, antropoloji kültürel bir olgu olarak ele alır. Defin işlemleri, gömü tarzları, yazıtlar gibi ölü gömme ile ilgili inanış ve geleneklerin kültürel çeşitliliği konunun antropolojik bir perspektifle araştırılmasını gerekli kılar (Huntington ve Metcalf 1981; Roux 1999; Örnek 1988). Bir kültürün ortak tasavvuru olan bu inanç ve gelenekler toplumsal yapıdaki statü, sınıf, toplumsal cinsiyet farklılıklarına, yaş simgeciliğine ilişkin anlayışları da yansıtırlar (Danforth 1982; Seremetakis 1991; Field, Hockey ve Small 1997). Bir başka deyişle, kadına veya çocuğa yönelik farklı ölü gömme uygulamaları toplumsal yapının cinsiyetçi ve hiyerarşik tutumları veya yaşa göre tabakalaşması hakkında bilgiler taşıyabilir; yine benzer şekilde, örneğin, mezar taşıdaki meslek, unvan gibi bireysel bilgiler toplumsal tabakalaşmanın veya doğum yeri, etnik aidiyet bilgileri toplumsal kimliğin tezahürlerini ortaya çıkarabilir. Bu nedenle ölüm antropolojisi kültürel örüntüleri araştırmanın bir başka yoludur.

Tarih içinde çeşitli dinsel inanç ve uygulamalarla yoğrulmuş Şanlıurfa, ölü gömme geleneklerine dair antropolojik araştırmalar için zengin bir veri kaynağıdır. Bu kentle ilgili, tarih öncesi veya Osmanlı dönemine ait mezarlar üzerinde bazı eserler (Karakas 1996; Kürkçüoğlu 2002; Çal 2010) mevcut olmakla birlikte günümüz mezarları ve mezarlıkları üzerine araştırma çok azdır. Bu çalışmada Şanlıurfa mezarlıkları bir kültür alanı olarak ele alınmış ve keşfedici bir yaklaşımla ölü gömme uygulamaları çeşitli boyutlarıyla incelenmiştir. Özellikle ölü gömme uygulamalarında babasoylu yapının yeri, çoklu gömü geleneği, yazıt geleneğinin ayırıcı özellikleri, çocuk mezarları olgusu bu araştırmanın merkezinde yer almıştır.

Araştırmanın amacı doğrultusunda Şanlıurfa kent merkezi ve ilçelerine 2008-2010 yılları arasında beş kez gidilerek, mezarlık etnografyası yapılmıştır. Bu çalışmada Cumhuriyet dönemine ait Latin harfleriyle yazılmış mezarlıklar ve yazıtlar konu edilmiş ve bunlar, herhangi bir etnik grup, aşiret/kabile veya mezarlık ayırımı yapmadan Şanlıurfa kent merkezi ve ilçelerindeki Müslüman mezarlıklarından derlenmiştir. Kent merkezi

içinde bulunan Bediüzzaman Mezarlığı başta olmak üzere Sırrın, Çiftkubbe, Harrankapı, Yeni Asri mezarlıklarında; ayrıca Viranşehir, Harran, Akçakale, Birecik, Suruç, Hilvan, Siverek, Bozova ilçe mezarlıklarında çeşitli mezarların yazıtları ve biçimleri fotoğraflanarak, bir görsel arşiv oluşturulmuş ve bu görsel verilerde kültürel tasavvurun ve kolektif benliğin izleri aranmıştır.

Diğer yandan, kabir ziyaretine gelen ölü sahipleri ve yerel kaynak kişilerle görüşmeler yapılmıştır. Gözlem ve görüşmeler; akrabalık terimleri, simgesel yaş kategorileri gibi sınıflayıcı kültürel yapılar hakkında çözümleyici veriler sunmuştur.

Şanlıurfa il merkezindeki Bediüzzaman Mezarlığı sahip olduğu yazıtlar, sembolik bezemelerle nitel verinin özgül örneklerini sunmaktadır. Bu verileri nicel açıdan da değerlendirebilmek için bu mezarlığın doğu girişi, orta kısmı ve batısına denk gelen alanlardan, rastgele örneklem yöntemiyle 729 mezar incelenmiş; taşların üzerine yazılı isimlerden hareketle en az 1022 kişiye ait bilgiler toplanmıştır. Mezarların niteliğine bakılmaksızın, her mezar; üst yapı elemanları, mezar taşları üzerindeki ağıt benzeri yazılar, mezar taşlarına çizilen şekiller ve süslemeler, mezara bilinen kaç kişinin gömüldüğü, gömülü olan bireylerin cinsiyetleri, ölen kişinin ya da yakınlarının mezar taşlarına yazılan unvanları gibi özellikleri açısından incelenip kaydedilmiştir. Bu özelliklerle hangi sıklıkla karşılaşıldığı yaş, cinsiyet gibi değişkenler açısından değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu sayede nitel ve nicel verinin birlikte değerlendirilmesi imkânı doğmuştur.

Şanlıurfa Mezarlıklarının Bir Betimi

Mezarlıklar ve Mezar Taşları

Günümüzde, Şanlıurfa il merkezinde hepsi kullanımda olan beş mezarlık bulunmaktadır. Bunlar; Bediüzzaman Mezarlığı, Harrankapı Mezarlığı, Çiftkubbe Mezarlığı, Sırrın Mezarlığı ve Asri Mezarlıktır. Bunun yanı sıra 40 yıl öncesine kadar kullanımda olan İtinen Mezarlığı, Millet Hanı Mezarlığı, Gazhâne Mezarlığı ve Bey Kapısı Mezarlığı iskâna açılmış olduğundan, kaybolmuş mezarlıklar arasındaki yerlerini almışlardır (Kürkçüoğlu 2002).

Halen kullanımda olan kent-içi mezarlıklar talebi karşılayamamakta ve yeni gömülere yer açma girişimleri belli bir dönemin özelliklerinin ortadan kalkmasına yol açabilmektedir. Örneğin, Osmanlı dönemine ait ve üzerinde şiir ve hat sanatının örnekleri bulunan şahidelerin yok olduğu (Kürkçüoğlu 2002); Cumhuriyet dönemine ait Urfa-taşlı, üzerinde halk edebiyatının veya çizimlerinin örneklerini taşıyan mezarların çoklu gömü geleneği, mezar taşının zamanla tahrip olması gibi nedenlerle yavaş yavaş ortadan kalktığı gözlenebilmektedir.

Tablo 1: Bediüzzaman Mezarlığındaki Mezar Taşlarının Hammaddesi

<i>Mezar Tipleri</i>	<i>Sıklık</i>	<i>%</i>
Urfa taşı	664	91,1
Mermer	34	4,7
Beton	7	1,0
Basit Toprak	24	3,3
Toplam	729	100,0

Şanlıurfa mezarlıklarında görece yeni bir üst yapı elemanı olan mermerin kullanımının bir tür moda gibi yaygınlaşmaya başladığı görülmektedir. Buna rağmen, Bediüzzaman Mezarlığı'nda incelenen 729 mezarın 664'ünde (%91,1) kullanılan malzemenin Urfa-taşı olduğu saptanmıştır (bkz. Tablo 1). Halk arasında "Hevara/Havara Daşı" olarak adlandırılan Urfa-taşı, tuf kökenli, gün ışığına çıkartıldığında fildişi renginde olan, yumuşak, kolay işlenebilen bir taştır; hammadde olarak taş ocağından getirildikten kısa süre sonra, hangi tür mezar taşı yapılacaksa ona dönüştürülmektedir. Bu taş, güneş ve havayla temas ettikçe sertleşmekte; ancak iklim koşullarına, zamana ve fiziksel darbelere dayanıklı olmadığı için kolayca kırılıp dökülmektedir. Bunun yanı sıra beton (%1,0) ya da üzerinde hiçbir yapı elemanı bulunmayan (%3,3) mezarlarla da karşılaşılmış, bu türden mezarların ilçe mezarlıklarında daha sık olduğu görülmüştür.

Mezarın Tekrar Kullanımı: Çoklu Gömü Geleneği

Anadolu Müslüman mezarlıklarında yaygın olan bir mezara yalnızca bir defin yapılmasıdır. Bununla birlikte Şanlıurfa kent merkezindeki Bediüzzaman Mezarlığı'nda bir mezarın birden fazla kullanımı yaygın olduğundan, gömü geleneği açısından bu mezarlığın ayrı bir yeri vardır. Gaziantep eski yolunun ortadan ikiye ayırdığı Bediüzzaman Mezarlığı'nda Ahmet el-Hamedan'a ait Bediüzzaman Türbesi (1590 tarihli), Nebih Efendi Türbesi, Baba Müslüm Efendi Türbesi ve Sadrazam Tayyar Mehmet Paşa oğlu Hüseyin Bey Türbesi (1650 tarihli) bulunmakta ve bu mezarlık Şanlıurfa'da yaşayan her sosyal sınıf ve etnik grup tarafından yoğun olarak kullanılmaktadır (Kürkçüoğlu 2002). Şanlıurfa Mezarlıklar Müdürlüğü'nün artık kullanım dışı bırakacağını beyan etmesine rağmen, günde ortalama 3-4 defin işlemi gerçekleştirilmekte, bu sayı bazen 7-10'a kadar çıkmaktadır.

Son elli yıl içinde büyük bir kısmı kaldırılarak yerine yol, park, resmi bina yapılmış olmasına rağmen iki yüz dönümden fazla bir alanı halen kullanılan bu mezarlıkta (Karakaş 1996: 8), boş bir alan kalmamış ve mezarlar birbirleriyle temas edencesine sık bir şekilde yerleştirilmiştir. Bediüzzaman Mezarlığı'na yönelik bu yoğun tercihin nedenleri şöyle sıralanabilir: 1) İçinde barındırdığı türbeler kutsal ziyaret yerleri olduklarından, ölülerin kutsallık kazanmış kişilerin yanına gömülmesi arzulanmaktadır. 2) Bu mezarlığın kent merkezindeki konumu, mahallesine, evine, iş yerine giderken hem kutsal ziyaretgâhları hem de ölmüş yakınlarını kolayca ziyaret edilebilme imkânı vermektedir. 3) Kentsoylu

birçok ailenin yakını, akrabası bu mezarlıkta gömülüdür ve aynı soydan olanların aynı mekânda gömülme isteği, bu mezarlığa olan talebi artırmaktadır. Ancak mezarlığın sahip olduğu arazi yatay genişlemeye imkân vermediğinden, aileler dikey olarak aynı mezarı kullanmaya devam etmektedirler. Bu gelenek, böylece, her mezarın “aile mezarı” olarak işlev görmesine ya da anlam kazanmasına yol açmaktadır.

Nicel araştırma verilerine göre, 729 mezardan 491’inde (% 67,4) yalnızca bir kişinin adının yazıldığı belirlenmiştir. Bu konuyla ilgili veriler mezar taşlarına yazılan isimlere dayandığından, birden fazla kullanılmış olsa da, bu mezarlara sadece bir kişinin gömülü olduğu varsayılmıştır. 103 mezarda ise iki kişinin adı saptanmıştır. Mezar taşlarına ismi yazılı kişilerin sayısı arttıkça, bunların rastlanma sıklığı daha da azalmaktadır. Örneğin, 729 mezar arasında sadece birer adet 6 ve 7 kişinin isminin yazıldığı mezar taşı saptanmıştır (bkz. Tablo 2). Mezar taşına yazılmış birden fazla sayıdaki isim, yine bu mezarların yalnızca o sayıda kişi için kullanıldığı şeklinde yorumlanamaz. Mezarlara yeni bir gömü yapılacağı zaman bazen mezar taşında isim yazacak yer yok ise “*defn-i evvel*”e ait bir isim mezar taşından silinebilmektedir. Ya da mezar taşı bütünüyle yenilenerek, tek kişinin adı yazılabilmektedir. Diğer yandan, mezar taşının bir şekilde kaybolması, yeni defin olması ve mezar taşının henüz yapılmamış olması, mezar taşındaki yazıların zamana direnememesi gibi nedenlerle incelenen 48 mezarda kaç kişinin gömülü olduğu belirlenememiştir.

Tablo 2: Her Bir Mezardaki İsim Sayısı

<i>İsim Sayısı</i>	<i>Sıklığı</i>	<i>%</i>
1	491	67,4,
2	103	14.1
3	51	7,0
4	19	2,6
5	5	0,7
6	1	0,1
7	1	0,1
Yazısız	48	6,6
Boş mezar/Ayrılmış mezar yeri	10	1,4
Toplam	729	100,0

Çoklu gömü pratiğinin ortaya çıkardığı diğer bir sonuç, incelenen 729 mezarda gömülü olduğu kaydedilen toplam isim sayısının 1022 olduğudur. Bu ise her mezara ortalama 1,4 defin gerçekleştiğine ya da 1,4 isim mevcut olduğuna işaret etmektedir. Bediüzzaman Mezarlığı’nda gözlenen bu ölü gömme uygulamasının Cumhuriyet öncesi döneme kadar uzandığını söylemek mümkündür. Ağırlıklı olarak Osmanlı dönemine ait mezarların ele alındığı bir araştırmada, Osmanlı döneminden 159, Cumhuriyet döneminden 27

mezarda çoklu gömü uygulamasına rastlanmış ve bu sayı, incelenen toplam 328 mezarın %57'sini teşkil ettiği ortaya konmuştur (Çal 2010). Çoklu gömü uygulamasının Osmanlı döneminde pek yaygın olmadığı düşünüldüğünde (Çal 2010), bu sonuçları Bediüzzaman Mezarlığı'nın kendi özgül koşulları içinde değerlendirmek daha uygun olacaktır. Bu mezarlığa yerel halk tarafından rağbet edilmesi, "aile mezarlığı" anlayışı, mezarlığın mekânsal genişlemesinin imkânsızlığı gibi yukarıda belirtilen nedenlerden dolayı Osmanlı dönemine ait mezarların günümüze kadar kullanılmış olması mümkündür.

İçinde bir ölünün bulunduğu mezarın yeniden ne zaman kullanılacağı çeşitli kurallara bağlıdır. Mezarlıklar Müdürlüğü, mezarlıkta çalışan işçiler ve kaynak kişilerle yapılan görüşmelerde, Bediüzzaman Mezarlığı'nda içinde ölü bulunan bir mezara yeni bir ölünün gömülebilmesi için yedi yılın beklenmesinin gerektiği öğrenilmiştir. Bir başka deyişle, bir mezar, etin tamamen eriyip yok olması ya da "kemikten ayrılması" için gerekli olduğu düşünülen yedi yıl geçtikten sonra yeniden kullanılmakta; böylece muhtemel kullanılabilir bir mezar haline dönüşmektedir. Çoklu gömü geleneğine göre, genellikle aynı soydan kanyakını kişiler (baba-oğul-amca-dede, vb) üst üste gömülebilmektedir. Aralarında cinsiyet farkı var ise, bu işlem ancak İslami açıdan birbiri ile evlenemeyecek kişiler (bkz. Kur'an, 4:23) kategorisinden (baba-kız; ana-oğul; kız kardeş-erkek kardeş, vb) olması durumunda gerçekleştirilmektedir. Karı-koca ise, İslam'ın yerel yorumu çerçevesinde, genelde aynı mezara konulmamaktadır (bkz. *Kadının Adı* bölümü).

Bediüzzaman Mezarlığı'ndaki gözlemlerimize göre, gömü esnasında ilk önce "*defn-i evvel*" olan yerinden kaldırılarak bir torbaya (genellikle naylon) konmakta, ardından "*defn-i sani*" olan mezara yerleştirilmekte ve daha sonra, "*defn-i evvel*" olan yeni ölünün ayakucuna bırakılmaktadır. Bu işlem sırasında, aileler bazen kendi yakınlarının mezarlarında aileden olmayan bir kişinin cesedi ile karşılaşabilmektedirler. Buna içerleseler bile, kim olduğunu veya kime ait olduğunu bilmedikleri ölüyü aynı mezara tekrar koydukları derlenen bilgiler arasındadır.

Aile Mezarlıkları

Şanlıurfa'da aile ve akrabalık ilişkilerine son derece önem verilir. Bir kişinin toplumsal kimlik tanımlamasına sülale, kabile, aşiret isimleri damgasını vurur. Türkiye'nin hemen her bölgesinde de görülebileceği gibi, yeni tanışan iki kişi arasındaki sohbet "kimlerdensiniz" sorusu ile başlar. Bu soru kişinin bireysel kimlik (meslek, vb) tanımlamalarından önce gelir. Bölgenin ağırlıklı olarak akraba/kabile temelli soy yapısı nedeniyle "aile mezarlıkları" yerel ölü gömme geleneğinin bir özelliğidir. Babasoylu ve babayerli yapı, aile mezarlarını kuran asli unsurdur. Bir başka deyişle, şecerede yer alan erkekler (baba, erkek kardeşler, oğulları, erkek torunları) ile birlikte evlenmemiş ve gelin gitmiş kızların bazıları da aynı mezarlıkta yer alırlar. O soy içine gelin gelmiş kadınlar ise genellikle kendi babasoyunun aile mezarlığına defnedilirler.

Kent veya ilçe mezarlıkları içinde belli bir alanın çevrelenmiş olması aile mezarlıklarının karakteristik özelliğidir. Ayrıca, bir duvarla diğer mezarlardan ayrılmış aile

mezarlıklarında kapı üzerine ailenin soyadının veya sülale isminin yazıldığı gözlenmektedir. Bunun yanı sıra, bazen birbirine komşu birkaç mezar, bazen birden fazla gömü yapılan mezar, bir aile mezarlığı niteliği kazanabilmektedir. Öte yandan, Bediüzzaman Mezarlığı'nda diğer mezarlıklarda pek gözlenmeyen bir uygulamaya rastlanmıştır. Bu mezarlığa yönelik tercihlerin yoğunluğu ve ölünün ailesinden habersiz yapılan çoklu gömü girişimlerinden dolayı bazı aileler, bir ya da birkaç mezarı önceden hazırlatarak mezar taşı yaptırmakta ve üzerine "... Aile Mezarlığı" biçiminde yazdırmakta ve böylece mezar alanının başkaları tarafından kullanımını engellemeye çalışmaktadırlar. İncelenen 729 mezardan 10'u (% 1,4) aile mezarlığı olarak ayrılmış, üzeri betonlanmış, içinde kimsenin gömülü olmadığı mezarlardır.

Yazıtların Betimi

Yazıt geleneği açısından il merkezi ve ilçelerindeki mezarlıklar arasında bazı farklar vardır. Mezar taşı yapma ve üzerine yazıt yazma geleneğinin örnekleri Şanlıurfa il merkezi ile Birecik, Bozova gibi kentle ilişkileri yoğun olan ilçelerdeki mezarlıklarda sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Viranşehir, Siverek gibi Kürt topluluklarının yoğun olduğu ilçelerde, mezar taşı yapma geleneği olmakla birlikte yazıt örnekleri il merkezindeki mezarlara göre daha azdır. Harran, Akçakale gibi Arap topluluklarının yoğun yaşadığı ilçelerde mezarların kenarlarına moloz taşlarının dizildiği, hatta üzerine yığılarak kapatıldığı, yazıt örneklerinin ise nadir olduğu görülmektedir.

Hangi malzemeden yapılırsa yapılsın, hangi biçimde olursa olsun mezar taşlarında yaygın olarak bireyin Müslüman olduğunu imleyen Kur'an'ın ilk sûresinin adı, yani "Fatıha" yazılıdır. Bireyin kimlik bilgileri de mezar taşının ana unsurları arasında yer almaktadır: Başta ölen kişinin babasının adı olmak üzere ailenin tanınan ya da ileri gelen birisinin adı, ölünün adı ve soyadı, doğum ve ölüm tarihinin yazıldığı görülmektedir. Bu yazılar, bazı örnekler dışında hemen hemen her mezarda mevcuttur.

Araştırmalar Türkiye'nin birçok yöresinde yazıt geleneğinin olduğunu göstermektedir (Örnek 1971). Şanlıurfa'da yaygın olan durum, mezar taşlarında şiir, methiye, öğüt, ağıt, türkü, ayet meali gibi çeşitli ifade ve biçimlerde sözlü ve yazılı kültür örneklerinin kullanılmasıdır. Kaynak kişilerin anlatımlarına göre, mezar taşı üzerindeki şiirlerin, ağıtların bir kısmı kişinin kendi ölümünden önce yazdığı veya bir şaire sipariş ettiği metinler olabildiği gibi, bir kısmı ölümünden sonra ailesi tarafından veya mezarcının önerisi ile kaleme alınmış olabilir.

İncelediğimiz Cumhuriyet dönemine ait mezar yazıtlarının sadece Şanlıurfa'ya ve bugüne özgü olduğunu düşünmek yanıltıcı olur. Antik çağlarda mezar taşlarına yazı yazma geleneği vardır. Bu yazılardan bazılarında mezarın kim tarafından, kimler için yaptırıldığı, hatta aile dışındakilerin belirtilen mezara ölülerini gömmesi durumunda ödeyecekleri cezalar ya da beddualar biçiminde bilgiler yer almaktadır (Özdizbay 2002; Turak 2008). Bazı mezarlarda, orada yatan şahsın özelliklerine gönderme yapan bilgiler de mevcuttur. Ancak, günümüzde Şanlıurfa'da saptanan mezar taşlarındaki yazıtlar, içerik açısından antik çağlara ait örneklerden farklıdır ve kendine özgü özellikleri mevcuttur.

Mezar taşlarına şiir yazma geleneğinin İran edebiyatından esinlenen şiirler ile halk edebiyatının sözlü geleneğinin bir bileşiminden doğduğuna ve bunun 18. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun neredeyse tamamına yayıldığına ilişkin bazı görüşler vardır (Eldem 2005:130). Yine bu çerçevede, İmparatorluğun merkezi İstanbul ve taşra arasında bir ayırım yapılmakta ve özgün şiir merakının daha ziyade seçkin kesimlerde, çok bilinen deyim ve şiirlerin ise daha çok taşrada ve toplumun alt katmanlarında görüldüğü ifade edilmektedir (Eldem 2005: 130).

Başta İstanbul olmak üzere, Osmanlı mezar taşlarında çok iyi örnekleriyle karşılaştığımız yazıt geleneğinin Orta-Asya Türk toplulukları tarafından Anadolu'ya taşındığını ileri süren çalışmalar da dikkat çekicidir (Veinstein 2007:17; Bazin 2007:27-51). Buna göre, Altay geleneğinde beklenmedik ölümlerin nedenleri (sel, vb.) mezar taşlarında ifade edilmekte, hatta ölmüş kişinin ağzından “ailesini, bütün sevdiklerini, bütün mallarını, ülkesini ve daha genel olarak dünyayı; toprağı, gökyüzünü, güneşi ve ayı terk etmek zorunda kalışından duyduğu üzüntü” anlatılmaktadır (Bazin 2007: 35). Ölü bu beklenmedik andaki çaresizliğini “ben” öznesi kullanarak, “doyamadım” deyişiyle hissettirmektedir. Benzer şekilde, Şanlıurfa mezarlıklarında “doyamamak” duygusunu yansıtan yazıtların varlığı saptanmıştır.

<i>Neydi geldi başıma</i>	<i>Neydi geldi başıma</i>
<i>Doyamadım genç yaşıma</i>	<i>Henüz sekiz yaşında</i>
<i>Yeni bitirdim liseyi</i>	<i>Dünyaya doyamadım</i>
<i>Okuyamadım üniversiteyi</i>	<i>Yazın mezar taşıma</i>

“Doyamadım” ifadesinin çocukluk ve ergenlik dönemindeki bireylere ait yazıtlarda daha yaygın bir kullanımı vardır. Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi, bu türden yazıtlarda ölünün yaşama dair umutlarının nasıl söndüğü vurgulandığından, bunlar duygu yüklü anlatılardır. Birey ergenlik ritüeli, evlilik töreni, askerlik, üniversiteden mezuniyet gibi topluma katılımını sağlayan aşamaları yaşayamadan, yani toplum içinde “kişi olma” statüsünü kazanamadan ölmüştür. Erişkinlerin arasına katılmak demek, insanın kültürel olarak tamamlanmışlığına işaret eder. Dolayısıyla onun ölümü ailesi/ toplumu için telafisi mümkün olmayan büyük bir kayıptır ve bu türden mezarlarda hüznün ifadesi daha yoğundur.

Şanlıurfa mezarlıklarındaki birçok yazıtın ağıtsal bir dili vardır. Bediüzzaman Mezarlığı'ndan elde edilen nicel veriler çeşitli göstergelerle ilgili birçok ipucunu içinde barındırmaktadır. 729 mezardan yaş grubunu saptayabildiğimiz 621 mezarın %12,7'sinde (79 mezar) ölen kişinin veya yakınlarının duygularını, düşüncelerini yansıtan ifadeler bulunmaktadır. Bu tür yazılar, yaşlılara göre ölümün beklenmediği çocukluk, ergenlik ve yetişkinlik çağındaki bireylerde daha yaygındır. Şöyle ki, 2 yaşının altında üç bebek mezarında (% 4,8) bu tür yazı mevcutken, çocukluk çağındaki oran üçte bire (% 33,3) yükselmekte, ergenlik döneminde ise artarak en üst düzeye (% 56,3) çıkmaktadır. Erişkinlik döneminde bu oran % 18,1'e düşerken, yaşlılarda % 9,6 ile en düşük düzeye gerilemektedir (bkz. Tablo 3).

Tablo 3: Ağıtsal İfadelerin Yaş Gruplarına Göre Dağılımı

Yaş Grupları	Ağıtsal İfade Mevcut	Mezar Sayısı	%
Bebek	3	62	4,8
Çocuk	7	21	33,3
Ergen	9	16	56,3
Erişkin	21	116	18,1
Yaşlı	39	406	9,6
Toplam	79	621	12,7

Ağıtsal ifadelerin mevcudiyeti cinsiyet açısından incelenebilen 943 bireyden 119'unun (% 12,6) mezar taşlarında belirlenmiştir. Erkekler arasında saptanan yazıt sıklığı (% 13,4) kadınlarda saptanandan (% 11,8) biraz daha fazla olduğu görülmektedir (bkz. Tablo 4). Cinsiyetler arası farkın görece az olması, kadınının toplumsal statüsünün yüksekliğinden değil, başta çocukları olmak üzere aile üyeleri için duygusal öneminden kaynaklandığını söylemek mümkündür.

Tablo 4: Ağıtsal İfadelerin Cinsiyete Göre Dağılımı

	Ağıtsal İfade Mevcut	Birey Sayısı	%
Erkek	73	545	13,4
Kadın	44	373	11,8
Bebek	2	25	8,0
Toplam	119	943	12,6

Ölen bir aile üyesinin eksikliği toplumsal olarak kesin çizgilerle belirlenmiş rol ve görevler açısından da hissedilir, özellikle bir kocanın ölümü kadının kamusal alandaki konumunu sarsar. Bir kaynak kişinin anlatımına göre, annesi genç yaşta dul kalmış ve kardeşleriyle birlikte kendisini tek başına yetiştirmiş. 15 sene yas tutmuş ve düğün gibi hiçbir toplumsal törene katılmamış. Ne zaman oğlu evlenmiş o zaman yası bırakmış. Bunun nedeni evlenerek toplumun yetişkin bir bireyi olduğunu kanıtlayan oğlu aracılığıyla toplumsal konumuna yeniden kavuşmasıdır. Aileden bir kişinin kaybının yaratabileceği sorunlardan dolayı, ölen kişinin geride bıraktığı yakınlarını genellikle Allah'a veya bir yakınına emanet ettiği görülür. Bir başka deyişle, aşağıdaki ikinci yazıt örneğinde olduğu gibi, ailesiyle ilgili sorumluluklarını kendisi yerine üstlenecek kişinin kim olacağı konusunda bir tür vasiyette bulunduğu söylenebilir.

*Barajdan çıktım başım selamet
Evime varamadan koptu kıyamet
Annem ve genç bacılarım Allaha emanet*

*Almanyadan çıktım başım selamet
Yugoslavyaya vardım koptu kıyamet
İki yavrım kardeşime emanet*

Çoğu yazıtın paylaştığı bir başka özellik, ölünün ya Allah'a ya akrabalarına ya da oradan geçenlere seslenmesidir. Bir başka deyişle, ölmüş kişiler birinci tekil şahıs zamiri

ile kendilerinden, ailesinden, çocuklarından bahsetmekte, geride bıraktıkları ile diyalog kurmaktadır. Oradan geçenlere bazen ölüm nedenini anlatmakta, kırgınlığını, sitemini, özlemine söylemekte; bazen yaşarken işlediği günahlar için Allah'tan af dilemekte; bazen de geride kalanları teselli etmektedir.

Kişinin kaybindan kaynaklanan duygu ifadelerinin yanı sıra yaşamın/ dünyanın geçiciliğini, ölümün gerçekliğini vurgulayarak, İslam dininin ahret inancına gönderme yapan veya "...çıkıttım başım selamet, ...vardım koptu kıyamet" gibi belli bir duruma gönderme yapan kalıplaşmış ifadeler de yazıtların temaları arasındadır. Analiz edilen 1022 bireyden 1004'ü kalıp yazıtların mevcudiyeti açısından incelenmiş ve bunlardan 298'inde kalıplaşmış yazıtlar belirlenmiştir. 659 mezardan % 31,4'ünde (207 mezar) bu türden ifadelerin olduğu saptanmıştır (bkz. Tablo 5).

Tablo 5: Kalıp İfadelerin Cinsiyete Göre Dağılımı

	<i>Kalıp İfade Mevcut</i>	<i>İncelenen Mezar Sayısı</i>	<i>%</i>
Erkek	170	545	31,2
Kadın	127	373	34,0
Bebek	1	24	4,2
Toplam	298	942	31,6

Kalıp yazıtların erkekler ve kadınlar arasındaki oranı benzerdir ancak böyle bir oransal benzerlik her iki cinsiyetin aynı toplumsal değerde olduğunu düşündürmemelidir. Aksine, kadınların mezarlıkta varolan sayısı erkeklerle (373 kadına karşı 547 erkek) karşılaştırıldığında aralarındaki değer farkı çok belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır (bkz. *Kadının Adı* bölümü). Bununla birlikte, bu türden kalıpsal ifadeler Müslüman kimliği ve inancının birer göstergesi olduğundan ya da hastalık gibi her kişinin karşılaşabileceği türden bir sorunun ifadesi olduğundan kadınlarda da belli bir oranda görülmesi anlaşılabilir bir durumdur.

Diğer yandan, yetişkinlerde erişkinler ve yaşlılar arasında bu tür yazılar arasında bir farklılık mevcut değildir. Bebek mezarlarının ise oldukça küçük boyutlu, beşik biçimli bir yapıya sahip olmaları nedeniyle mezarların üzerinde herhangi bir kalıp ifadeyi yazacak bir alan mevcut değildir. Öte yandan bebeklerin kısa ömürleri, onun geride kalanlara sesleneceği bir hikâye yaratamamalarının da bir göstergesi olmalıdır. Bebekler gibi çocukların da henüz toplumsal bir rol ve statü kazanmamış olmaları da mezarın biçimine ve üzerindeki yazıta ilişkin tercihte bir rol oynamış olabilir. Dolayısıyla bu türden çocuk mezarlarında, onların bir Müslüman olduğunu imleyen "Fatıha" terimi ile yetinildiği görülmektedir.

Mezar Taşı Süslemeleri

Bediüzzaman Mezarlığı başta olmak üzere Şanlıurfa mezarlıklarını karakterize eden bir başka usul, bazı mezar taşlarının yeşil, lacivert, beyaz, sarı, kırmızı vb. renklerle bo-

yanmış olmasıdır. Yapılan görüşmelerde, sürekli yenilenen boyama işleminin bir taraftan mezarların temizliği ve bakımını sağlama, diğer taraftan büyük bir alana yayılmış olan mezarlıkta aile üyelerinin mezarlarını kolay bulabilme amacını taşıdığı bilgisine ulaşılmıştır. Bunun yanı sıra, incelenen 729 mezar arasında üstyapı elemanlarının bulunduğu 720 mezardan 81'inde (%11,1) en fazla tercih edildiği gözlenen yeşilin, özellikle türbe yeşili olarak adlandırılan koyu yeşilin İslam inancının (cenneti simgelemektedir) rengi olması, renk seçiminde başka düşüncelerin de etkili olabileceğine işaret etmekte; ölünün yaşarken hacı olduğunun veya toplumca kabul gören bir dini önder olduğunun göstergesi olabilmektedir. 9 mezar beyaz, 1 boş mezar ise kırmızı ile boyanmıştır.

Üst yapı elemanlarının mevcut olduğu 720 mezardan 536'sında (%74,4) herhangi bir süsleme yoktur. 44 mezarda ise, zambak, lale, sümbül, gül ve diğer çiçeklerin resmedildiği bitkisel bezemeler vardır. Ölü gömme uygulamalarıyla ilgili bir araştırmada çiçek bezemelerinin başka yörelerdeki mezarlarda da gözlemlendiği ve bu geleneğin sadece kadın mezarları ile sınırlı olduğu ortaya konmaktadır (Örnek 1971). Oysa Şanlıurfa'da mezarlar çiçek bezemeleri bakımından cinsiyet, yaş ve sosyal statü farklılığı göstermemektedir.

Başta kent merkezi olmak üzere, Bozova ve Birecik ilçelerinde, görece daha az olmakla birlikte Siverek ve Viranşehir ilçelerinde çeşitli amaçlarla bazı nesnelerin mezar taşı üzerine çizilmiş ve/ya da resmedilerek sembolize edilmiş olduğu görülmektedir. Bu türden çizimler, Şanlıurfa mezarlıklarının bir karakteristiği olmakla birlikte, mezarlıklar içinde niceliksel olarak yaygın olduğunu söylemek mümkün değildir. Bediüzzaman Mezarlığı'ndaki örneklem alanımızda incelenen 729 mezarın %96,4'ünde (693 mezar) sembolize edilmiş herhangi bir çizim yoktur. 12'sinde (% 1,6), araba, otobüs, kamyon gibi taşıtlar, 5'inde tabanca (ölüme neden olan mermilerin sayısı ile birlikte), 4'ünde bayrak, birer tane olmak üzere kitap, akciğer, kalp, bina, çaydanlık-bardak sembolize edilmiştir (bkz. Tablo 6).

Tablo 6: Mezar Taşı Üzerindeki Sembolik Bezemeler

	<i>Mezar Sayısı</i>	<i>%</i>
Yok	693	95,1
Araba	12	1,6
Silah	5	0,7
Bayrak	4	0,6
Çaydanlık-Bardak	1	0,1
Akciğer	1	0,1
Kitap	1	0,1
Bina	1	0,1
Kalp	1	0,1
Boş mezra ya da üst yapı elemanı yok	10	1,4
Toplam	729	100,0

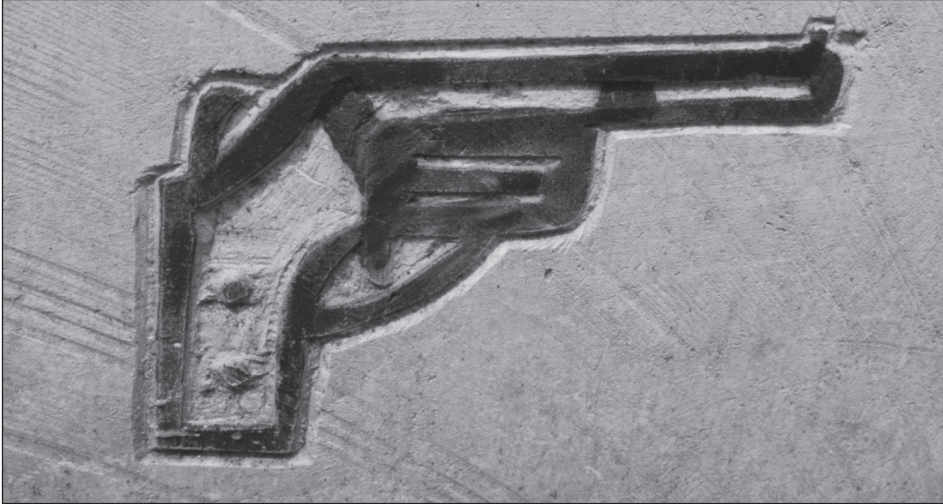
Her ne kadar nicel çalışmanın yapıldığı alanda karşılaşılmamış olsa da hem Şanlıurfa kent merkezinde hem de ilçe mezarlıklarında yapılan incelemelerde ölüm nedenin yanı sıra kimlik-meslek bilgilerinin de mezar taşları üzerine sembolize edilebildiği saptanmıştır. Bunlar arasında mikrofon, dikiş makinesi, koyun, at, mala-çekiç, terazi, aynı sıra ile, ölen kişinin türkücü/ şarkıcı, terzi, çoban, seyis, duvarcı ustası, hukukçu (hâkim, yargıç) olduğunun bilgisini vermektedir. Mezar taşına veya mezarın yüzeyine çizilmiş ay-yıldız, onun bir asker veya polis gibi resmi devlet görevlisi olduğuna işaret edebilmektedir.

Şanlıurfa mezarlıklarında güvercin, kartal, keklik gibi çeşitli kuş bezemeleri de dikkat çekicidir. Bu türden çizimler ilk başta ölen kişinin kuş sevgisini (kuşçuluk, Şanlıurfalı bazı erkeklerin bir hobisidir) akla getirirse de, aslında bunların kuşla özdeşleştirilen ruhun uçup gitmesini temsil ettiğini söyleyebiliriz (Bazin 2007, s. 44; Altuntek 2010).

Şanlıurfa mezarlıklarında karşımıza çıkan bir başka olgu, mezar taşlarında tüfek, tabanca, kama, bıçak, balta, mil gibi çeşitli kesici, delici ve ateşli silahların sembolize edilmesidir. Bu türden çizimler hakkında kesin bir dille konuşmak zor olmakla birlikte bunların kişinin hangi yolla öldürüldüğüne işaret ettiğini söylemek mümkündür. Elektrik çarpması, trafik kazaları gibi ölüme neden olan durumların mezar taşına çizimle ya da yazıyla kazındığı dikkate alındığında, silahlara ilişkin çizimlerin de çoğunlukla ölüm nedenini yansıttığı söylenebilir. Nitekim bazı mezarlarda tabancanın yanı sıra kişinin kaç mermi ile öldürüldüğünün göstergesi olarak çeşitli sayıda mermiler sembolize edilmiş ve bazılarının mezar taşında kurşun veya bıçak yarasıyla öldüğü belirtilmiştir (bkz. Resim 1a,b). Bununla birlikte silahın yerel “erkeklik” imgesinin bir parçası olduğu düşünüldüğünde, mezar taşlarında saptanan bazı tabanca çizimlerinin topluma özgü “yetişkin erkek olma” anlayışının bir tezahürü olduğu da açıktır.

Resim 1a: Bediüzzaman Mezarlığında Silah ve Mermi Çizimi: Şahsın Silahla Öldürüldüğünü Göstermektedir.

Resim 1b: Bir Silah Çiziminin Detay Görüntümü

Ölüm Nedenleri: “Kader”, “Ecel”, “Felek”

Ölüm, bir insanın doğum, evlenme, askerlik gibi geçiş ritüelleri arasında en yıkıcı olanıdır çünkü onun kaybıyla ailede derin bir yara açılmaktadır. Özellikle trafik kazası, elektrik çarpması gibi kazaya ya da kalp krizi gibi hastalığa dayalı ani ölümlerde ve kişiye ıstırap veren, bir çare bulunamayan hastalıklarda yazıtlar ölünün sessiz çığlığını yansıtmaktadır.

Bediüzzaman Mezarlığı ölüm nedenlerini mezar taşına yazma sıklığı konusunda şu türden veriler sunmaktadır: İncelenen 1005 kişiden 956'sında (% 95,1) ölüm nedenini tanımlayan herhangi bir yazıt mevcut olmadığı görülmektedir (bkz. Tablo 7). Ancak diğerleri hastalığını, derdini, ölüm nedenini mezar taşının üzerine yansıtmışlar; birtakım ağıtlar ve çeşitli bezemeler ile ya da her ikisinin birlikte kullanımıyla ifade etmişlerdir.

Ölüm nedenleri arasında en sık bulgularanan % 2 ile (20 kişi) kazalardır. Bunlar arasında en yaygın olan binek arabalarıyla gerçekleşen kazalardır; bunu kamyon, tır, bisiklet, motosiklet, traktör gibi diğer araçlarla gerçekleşen kazalar takip etmektedir (bkz. Resim 2). Okul, su kuyusu gibi kazaların olduğu mekânlar ya da iki taşıtın çarpışma anının da mezar taşına sembolize edildiği görülebilmektedir.

Resim 2: Araba Kazasının Oluşumunu Betimleyen Çizim

Kazaların ardından % 1,4 oranıyla hastalık, ölüm nedenleri arasında ikinci sırada yer almaktadır. “Birinci hastalık” ve sadece bir mezarda “Bir İnce Hastalık” biçiminde yazılmış olan ölüm nedeni, hastalık türleri içinde en göze çarpanıdır; bunlar olasılıkla veremin ya da kanserin bir başka ifade biçimi olduğunu akla getirmektedir. “Tansiyon”, “ciğer hastalığı” türünden hastalık adları, “ağzını kan bulması” gibi hastalık semptomlarının

betimlemeleri ya da “hastalığa gücüm yetmedi” gibi çaresizliğin ifadeleri yazıtlarda yer almakta; bazen buna bir kalp, böbrek, vb organ çizimi de eşlik edebilmektedir.

Tablo 7: Bireylerin Ölüm Nedeni Bilgileri

	<i>Sıklığı</i>	<i>%</i>
Yok	956	93,15
Kaza	20	2,0
Cinayet	6	,6
Hastalık	14	1,4
Şehit	6	0,6
Doğumda	2	0,2
İdam	1	0,1
İncelenemedi	17	1,7
Toplam	1022	100,0

Ölüm nedeni bilgileri arasında % 0,6 oranıyla öldürülme ve yine aynı oranla şahadet durumu yer almaktadır. Bunların dışında, bir kadının doğum anında, bebeğiyle birlikte yaşamını yitirmiş olduğu bulgulanmış, beşik biçimindeki mezar taşının kadına ait mezarın üzerine, rahim hizasına konularak olayın simgeleştirildiği görülmüş; yine yazıttaki yazılardan bir kadının doğum anında öldüğü bilgisine ulaşılmıştır. Bir mezar ise idam edilen bir şahsa aittir.

Ölüm nedenlerini mezar taşlarına yazma uygulamasında yaş ve cinsiyet açısından bir fark olduğu göze çarpmaktadır (bkz. Tablo 8). Erkekler arasında 40 kişinin (%7,3) kaza, hastalık, şehit olma, cinayet, idam edilme nedenleriyle öldüklerine dair bilgiyi yazıtlardan elde ederken, bu sayı kadınlarda 8 kişi (% 2,2) ile düşük bir düzeydedir. Bir başka deyişle, ergen ve yetişkin erkeklerde ölüm nedenini belirtme arzusu kadın ve çocuklara kıyasla daha fazladır. Bir bakıma toplumun erkekle özdeşleştirilmesi, onların kaybına verilen önemi de artırmaktadır. Bu durum, toplumdaki cinsiyetçi tutumun bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Tablo 8: Belirlenebilen Ölüm Nedenlerinin Cinsiyetine Göre Dağılımı*

		<i>Yok</i>	<i>Kaza</i>	<i>Cinayet</i>	<i>Hastalık</i>	<i>Şehit</i>	<i>Doğumda</i>	<i>İdam</i>	<i>Yok</i>
Erkek	N	505	17	5	11	6	0	1	545
	%	(92,7)	(3,1)	(0,9)	(2,0)	(1,1)	(0,0)	(0,2)	(100,0)
Kadın	N	364	3	1	3	0	1	0	372
	%	(97,8)	(0,8)	(0,3)	(0,8)	(0,0)	(0,3)	(0,0)	(100,0)
Bebek	N	24	0	0	0	0	1	0	25
	%	(96,0)	(0,0)	(0,0)	(0,0)	(0,0)	(4,0)	(0,0)	(100,0)
Toplam	N	893	20	6	14	6	2	1	942
	%	(94,8)	(2,1)	(0,6)	(1,5)	(0,6)	(0,2)	(0,1)	(100,0)

*Mezarları incelenebilen 1022 kişiden ancak 942'sinin cinsiyet ve ölüm nedenleriyle ilgili bilgileri mevcuttur

Bu olguya yaş grupları açısından bakıldığında, mezar taşlarına ölüm nedenlerinin çocukluk çağında yazılmaya başlandığı, oranların erişkinlik çağıyla üst düzeye ulaştığı, yaşlılıkta ise yine ergenlik dönem ve öncesi düzeye düştüğü görülmektedir. Çocukluk ve yaşlılık çağlarına göre ilk yetişkinlik ve erişkinlik çağında (18-50 yaşları arası) meydana gelen ölümlerin nedenini yazma sıklığının fazla olmasını bu kişilerin aile/ toplum düzeni ve işleyişi için bir kayıp olduğu algısına/ düşüncesine bağlamak yanlış olmaz (bkz. Tablo 9).

Tablo 9: Ölüm Nedenlerinin Yaş Grubuna Göre Dağılımı

		<i>Yok</i>	<i>Kaza</i>	<i>Cinayet</i>	<i>Hastalık</i>	<i>Şehit</i>	<i>Doğumda</i>	<i>Toplam</i>
Bebek	N	61	0	0	0	0	1	62
	%	(98,4)	(0,0)	(0,0)	(0,0)	(0,0)	(1,6)	(100,0)
Çocuk	N	18	1	0	2	0	0	21
	%	(85,7)	(4,8)	(0,0)	(9,5)	(0,0)	(0,0)	(100,0)
Ergen	N	12	3	0	1	0	0	16
	%	(75,0)	(18,8)	(0,0)	(6,3)	(0,0)	(0,0)	(100,0)
Yetişkin	N	97	6	3	5	5	0	116
	%	(83,6)	(5,2)	(2,6)	(4,3)	(4,3)	(0,0)	(100,0)
Yaşlı	N	399	4	1	2	0	0	406
	%	(98,3)	(1,0)	(0,2)	(0,5)	(0,0)	(0,0)	(100,0)
Toplam		587	14	4	10	5	1	621
		(94,5)	(2,3)	(0,6)	(1,6)	(0,8)	(0,2)	(100,0)

*Mezarları incelenebilen 1022 kişiden ancak 921'inin yaş ve ölüm nedenleriyle ilgili bilgileri mevcuttur

Ölüm nedenlerinin ifadeleri arasında sıklıkla yer alan “kader”, “felek” ve “ecel”, sırası ile ilahi takdiri, talihsizliği ve kaçınılmaz ölümü simgeleyen sözcüklerdir. İslam inancına göre, insanın doğum ve ölüm arasındaki yaşadığı süre önceden belirlenmiştir. Çünkü Allah mutlak sonsuzdur, oysa diğer canlılar yaratılmış olduklarından onların hayatının bir sınırlılığı, yani kaderi vardır. Dolayısıyla kader, sonlu ve sınırlı anlamına gelmektedir (Rahman 2009: 61). Yerel algılayış içinde, kader, her şeyin önceden ilahi olarak takdir edildiği (belirlenmiş olduğu) şeklinde ifade edilmekle birlikte, aynı zamanda insana hastalık, kaza, ölüm gibi ıstırap verici her türlü felaketi getiren soyut bir varlık olarak da tasavvur edilmektedir. Diğer yandan hastalıkla pençeleşmiş acı dolu hayatını, ölümle karşılaştığı anı, kendi talihsizliği (felek) olarak da yorumlayanlar vardır. Örneğin beklenmedik ölümlerde kadere veya ecele gönderme yapılarak, ölüm “normal”leştirilmeye çalışılsa da, ölüme yol açtığı düşünülen somut (doktor, vb) veya soyut durumları (felek, vb) imleyen sözcüklerin önüne genellikle “zalim” sözcüğü de eklenmekte, yaşamın sonlanmasının bir talihsizlik olduğu belirtilmeye çalışılmaktadır.

<i>Küçük yaşta iken</i>	<i>Felek senin de bir gününü görmedim</i>
<i>Felek boynumu büktü</i>	<i>Toprak gibi beni ezdin, küll ettin</i>
<i>Bir iş kazasında üzerime sunta düştü</i>	<i>Sanki yetmez gibi eziyet ettin</i>
<i>Azrail emanetini hakka götürdü</i>	<i>En sonunda beni isyankâr ettin</i>

Ecel kavramı ise, insanın ölüm zamanını ve o anının bilinemezliğini ifade eder. Çünkü o an “yalnızca Allah tarafından bilinebilir ve onu gerçekleştirmek O'nun kudretindedir” (Paçacı 2001: 94). Dolayısıyla ölüm zamanı insanın başına her yerde, ansızın çıkıp gelebilir. Yukarıda solda yer alan yazıtta görüldüğü gibi, kişi ölümü kendisi için zamansız bulsa da, Allah'ın takdiri olduğuna inanmaktadır.

Sonuç olarak, ölümün Allah'ın takdiri olarak algılandığı veya beklendiği durumlar ve hastalıklar ile beklenmedik kazalar, silahlı kavga sonucu ölümler “ecel” kavramıyla açıklanmakta ve tevekkülle karşılanmaktadır. Ancak beklenmeyen, genç yaşta gerçekleşen ölümler, yukarıda sağda yer alan yazıtta görüldüğü gibi, tanrının bir tür karşıt imgesi olan “felek” kavramıyla ifade edilmekte ve tevekkülle değil, isyan ile karşılanmaktadır.

Toplumsal/Kültürel Kimliğin Görünümleri

“Beni Doğduğum Yere Gömün”

Şanlıurfa'da kişinin doğduğu yer aynı zamanda onun toplumsal kimliğinin bir parçasıdır. Mezarlıklar da buna göre şekillenir. Bir kişi öldüğünde, eğer gömülmek istediği yere ait bir vasiyeti yoksa, genellikle nerede doğduysa oraya götürülmekte ve orada defnedilmektedir. Kişinin “doğduğu yer” onun babasoyunun yeşerdiği yerdir; memleketidir; köyüdür; toprağıdır ve dolayısıyla defnedileceği zaman içinden çıktığı toprağa dönmesine özel dikkat gösterilir. Şayet bu gerçekleştirilemezse mezar taşında memleketinin ismi titizlikle belirtilir. Bir başka deyişle, Şanlıurfa il merkezi ve ilçelerindeki mezarlıklarda kişinin doğduğu yerle ilgili köken bilgisi ancak oralı değilse mezar taşı üzerine kayda geçirildiği görülmektedir. Hatta kişi Şanlıurfa'nın kırsalından olsa bile köyü-kasabası belirtilmektedir. “Göçmen”, Cizreli, Kütahya-Simavlı, Karşlı gibi sıfatlar, kişiyi tanımlayıcı, doğduğu yeri imleyici birer göstergedir. Bu uygulamada, cinsiyetler arasında görece çok az bir fark olduğu görülmemektedir. Erkeklerle ait mezarlarda % 3,4 olan köken bilgisi, kadınlarda % 1,9'dur. Cinsiyet arasındaki esas fark, “Şamlı ...'nın kızı” örneğinde olduğu gibi, kadının doğduğu yerin babasının köken bilgisine göre tanımlanmasında görülmektedir. Babasoylu bir yapıda bu durum anlaşılır bir husustur (bkz. Tablo 10).

Tablo 10: Memleket Bilgilerinin Cinsiyete Göre Dağılımı

		<i>Yok</i>	<i>Köy</i>	<i>Diğer şehir</i>	<i>Toplam</i>
Erkek	N	527	9	10	546
	%	(96,5)	(1,6)	(1,8)	(100,0)
Kadın	N	364	3	4	371
	%	(98,1)	(0,8)	(1,1)	(100,0)
Bebek	N	20	0	1	21
	%	(95,2)	(0,0)	(4,8)	(100,0)
Toplam	N	911	12	15	938
	%	(97,1)	(1,3)	(1,6)	(100,0)

*Mezarları incelenebilen 1022 kişiden ancak 938'inin cinsiyet ve nereli olduğuyla ilgili bilgileri mevcuttur

“Doğduğu yere gömülme” geleneği ne Şanlıurfa’ya özgüdür ne de günümüz toplumlarına. Örneğin Roma mezar yazıtlarında “burada doğdu, buraya konuldu” veya “doğduğu yere geri dönmeyi arzuladı” gibi ifadeler yer almaktadır (Eliade 1991:118). Kişinin doğduğu yere gömülme arzusunun kozmik tasavvur ile ilişkilendirilebilir. Yunan mitolojisi, Hint kültürü veya İslam dininde olsun, toprak/ yer, kozmik yapının temel unsurlarından biridir çünkü üzerindeki bitki ve meyvelerle insanı besleyen ve yaşatan bir varlıktır. Dolayısıyla birçok kültürde toprak; besleme, bereket-bolluk gibi yananamlarıyla “evrensel bir ana” olarak kabul edilir (Eliade 1991:117). Üreme ve doğum; kadın (anne) ve toprak arasında simgesel bir özdeşlik kurulmasına yol açar. Örneğin Kur’an’daki bazı ayetlerde insanın “emanet” olarak konulduğu yer olarak hem ana rahmi hem de mezar tanımlanır (6/ En’am, 98). Kişinin doğduğu yere gömülmesi bir anlamda içinden çıktığı toprağa (ana rahmine) yeniden ekilen tohum gibidir.

Dinsel söylemin yaradılış kuramları çerçevesinde, insanın topraktan geldiği inancı yine kozmik tasavvurun bir parçasıdır. Topraktan (/çamur) yaratılmış insanın (6/En’am 2; 15/ Hicr, 26), aşağıdaki yazıtta görüldüğü gibi, yine toprağa döneceğine inanılır. Diğer yazıt ise, “gurbet elde ölmüş” bir kişinin sadece gömüldüğünde değil, ölümlerinde de evinde, toprağında olmayı dileğini gösterir.

*İncindim incindim
Yaprak idim döküldüm
Toprak idim basıldım*

*Yazan ağlar
Okuyup yazan ağlar
Gurbet elde bir garip ölmüş
Mezarımı kazan ağlar
Çetindir ölüm
Getirin nazlı yavrularımı görüm*

Toplumsal Kimlik: Meslek, Unvan, Lakap, Etnisite

Kişinin doğumunu bir kundak bezi, ölümünü de bir kefen simgeler. Her ikisi de toplumsal ayrıcalığın olmadığını birer göstergesidir. Dolayısıyla İslami akidelere göre, bir

kişinin mezarı, unvan, meslek gibi toplumsal konumunu gösteren ifadelerden, simgelerden arınmış olması beklenir. Bir başka deyişle, bir taş veya sadece bir isim ölüm karşısında herkesin eşit olduğunun bir simgesel gösterimidir. Genellikle Şanlıurfa mezarlıklarında bu usule riayet edildiği görülmektedir. Bununla birlikte, mezar taşlarında yazı ve/veya çizimle ifade edilmiş “toplumsal kimlik” bilgilerinin olduğu da gözlenmiştir. Bunlardan bazıları meslek (doktor, polis gibi eğitim yoluyla kazanılmış meslekler veya fırıncı, köfteci gibi küçük işletme sahipliği), idari görevler (okul müdürü, daire başkanı, vb), unvanlar (doçent, hacı, çavuş, molla, vb) ve lakaplar (Horoz, Japon, artis, vb) gibi sonradan edinilmiş toplumsal kimlik bilgilerini yansıtmaktadır (bkz. Tablo 11). Doğuştan kazanılmış bazı unvanların da mezar taşlarına kazındığı görülmektedir: Kişinin peygamber soyundan geldiğini imleyen “seyit” gibi.

Tablo 11: Mezar Taşlarındaki Kimlik Bilgileri

	<i>Sıklığı</i>	<i>%</i>
Yok	877	85,8
Meslek	17	1,7
Unvan	66	6,8
Lakap	7	0,7
Soy	9	0,9
Bilgi yok	46	4,5
Toplam	976	100,0

Son zamanlarda, Türkiye’de gelişen yeni milliyetçilik akımları etnik kimliğe daha fazla vurgu yapılmasına yol açmaktadır. Mezar taşlarındaki “Türk Çobanı”, “Kürt Remo”, “Kürt Reşo” gibi sıfatlaştırılmış etnik isimler, toplumsal/ kültürel kimliklerin birer bileşenidir. Bu çerçevede, tek tük olsa da Kürtçe yazılmış olan mezar taşları Kürt kimliğine politik bir gönderme yapmaktadır. Bu durum, günümüzün ideolojik, politik ortamının mezar taşlarına bir yansıması olarak kabul edilebilir.

Tablo 12: Cinsiyete Göre Kimlik Bilgileri

		<i>Yok</i>	<i>Meslek</i>	<i>Unvan</i>	<i>Lakap</i>	<i>Soy</i>	<i>Toplam</i>
Erkek	N	461	15	58	3	8	545
	%	(84,6)	(2,8)	(10,6)	(0,6)	(1,5)	(100,0)
Kadın	N	360	1	8	4	1	374
	%	(96,3)	(0,3)	(2,1)	(1,1)	(0,3)	(100,0)
Bebek	N	21	0	0	0	0	21
	%	(100,0)	(0,0)	(0,0)	(0,0)	(0,0)	(100,0)
Toplam	N	842	16	66	7	9	940
	%	(89,6)	(1,7)	(7,0)	(0,7)	(1,0)	(100,0)

*Mezarları incelenebilen 1022 kişiden ancak 940’ının cinsiyet ve sosyal kimliğiyle ilgili bilgileri mevcuttur.

Toplumsal kimliğin bu türden görünimleri yetişkin erkeklerde daha yaygındır (% 15,4). Kadınlarda ise sadece “hacı” ve “seyit” gibi dinsel kimliğe atıfta bulunan unvanların kullanıldığı görülmektedir (% 3,7). Cinsiyetler arasındaki bu farkın, okullaşma ve meslek sahibi olma ölçütleri bakımından kadınların düşük seviyesinden ve kamusal alanda bir varlık gösterememesinden kaynaklandığı söylenebilir (bkz. Tablo 12).

Tablo 13: Yaş Gruplarına Göre Kimlik Bilgilerinin Dağılımı

		<i>Yok</i>	<i>Meslek</i>	<i>Unvan</i>	<i>Lakap</i>	<i>Soy</i>	<i>Toplam</i>
Bebek	N	58	0	0	0	0	58
	(%)	(100,0)	(0,0)	(0,0)	(0,0)	(0,0)	(100,0)
Çocuk	N	20	0	0	1	0	21
	(%)	(95,2)	(0,0)	(00)	(4,8)	(0,0)	(100,0)
Ergen	N	14	0	0	2	0	16
	(%)	(87,5)	(0,0)	(0,0)	(12,5)	(0,0)	(100,0)
Yetişkin	N	109	2	5	0	0	116
	(%)	(94,0)	(1,7)	(4,3)	(0,0)	(0,0)	(100,0)
Yaşlı	N	350	8	42	3	2	405
	(%)	(86,4)	(2,0)	(10,4)	(0,7)	(0,5)	(100,0)
Toplam	N	551	10	47	6	2	616
	(%)	(89,4)	(1,6)	(7,6)	(1,0)	(0,3)	(100,0)

*Mezarları incelenebilen 1022 kişiden 616'sının yaş grubu ve sosyal kimliğiyle ilgili bilgileri mevcuttur

Hiçbir bebeğin mezarına soy, lakap, unvana ilişkin bilgi yazılmamıştır. İncelenen mezarlardan yalnızca birinde “dermansız” biçiminde bir tanımlama mevcuttur. Lakap ya da benzer tanımlamalar ergenlik çağında olan iki kişide mevcuttur. Bunlar kişi isimlerinin yöredeki kısaltmaları (örneğin Tuğba “Tuboş”, Merve “Meruş” olarak) biçimindedir. Erişkinlik çağına gelmiş kişilerde (7 kişi) meslek ve unvan yazımının kullanımında bir artış olduğu görülse de, bu durum yaşlı kişilerin (50 kişi) mezarlarında daha yaygındır (bkz. Tablo 13).

Kadının Adı

İslami motiflerle bezenmiş yaygın yerel inanişâ göre; cinsiyet, yaş, sosyal statü, vb. farkı gözetmeden herkes ölüm karşısında eşittir. Erkek ve kadın, bir mümin ve bir mümine olarak İslami akidelere göre defnedilmektedir; ölünün arkasından duası okunmakta, helvası yapılmakta ancak kimin nereye gömüldüğü, mezar taşı yapıp yapılmadığı, taziye koşullarının nasıl olduğu, vb. sorular sorulduğunda kadını ikincilleştiren ataerkil değerler tekrar gün yüzüne çıkmaktadır.

Şanlıurfa'daki ataerkil değerlerin iki ana kaynaktan beslendiği söylenebilir: İslam dini ve babasoylu akrabalık sistemi. Bir toplumun dünya görüşü kadın imgelerini de içe-

rir ve bunlar çoğunlukla dinsel kaynaklıdır (Berktaş 2000:17). Dolayısıyla İslam dininin kadın ve erkeğe dair sunduğu imgeler, kültürel önermeler ile kolektif benliği biçimlendirdiğini söylemek yanlış olmaz. Diğer yandan, zihinsel haritalarda gömülü olan yerel akrabalık terimleri ve ilişkileri kadın ve erkeğin soy sistemi içindeki konumunu tanımlar. Her iki kaynak da erkek egemen söyleme sahip olduğundan, kolektif benliği ele geçirmiş olan cinsiyetçi, ayrımcı tutumun ölüm karşısında da gücünü eksiltmeden koruduğu söylenebilir.

Şanlıurfa'daki mezarlıklarda kadın mezarlarının bazı açılardan erkek mezarlarından farklı olduğu hemen göze çarpmaktadır. Erkeklerle kıyasla onlar için pek mezar taşı yapılmaz; onların ölümünden duyulan üzüntüyü belirten yazıtlar daha az sayıdadır; meslek, unvan gibi kimlik bilgileri yok denecek kadar azdır; hastalıktan mı yoksa kaza sonucu mu öldüğü belirtilmeye değer görülmez. Tıpkı yaşamda olduğu gibi, erkekler topluluğu görünümündeki mezarlıklarda kadınların varlığı silikleşmiş, çocuklar ise sanki bir sis perdesinin arkasında kaybolmuşlardır. Bunun açık kanıtları Bediüzzaman Mezarlığı'ndan elde edilen veriler arasındadır.

Tablo 14: Gömülü Bireylerin Cinsiyete Göre Dağılımı

	<i>Sıklığı</i>	<i>%</i>
Erkek	546	53,4
Kadın	374	36,6
Bebek	25	2,4
Bilinmeyen	77	7,5
Toplam	1022	100,0

Bediüzzaman Mezarlığı'ndaki nicel incelemeye göre, mezar taşlarındaki yazılı adlar ve bilgilerden hareketle incelenen 1022 bireyden % 53,4 (546 kişi) gibi yüksek bir oran erkeklere aittir. Kadınların oranı ancak % 36,6 (374 kişi)'dir. Bunun yanı sıra 77 erişkin bireye (%7,5) ait olduğu tahmin edilen büyük boyutlu mezarların üzerinde isim ya da cinsiyeti yansıtan herhangi bir simgesel işaretin olmaması nedeniyle, gömülü olanların cinsiyetleri belirlenememiştir (bkz. Tablo 14).

İsminden kadın olduğu anlaşılan mezar taşlarında genellikle baba (205 kadın), koca (105 kadın) veya hem baba hem de koca (19 kadın) ve dede (1 kadın) gibi ailesinden bir erkeğin isminin yer aldığı görülmektedir. Babasoylu ataerkil sistem içinde kadının mutlaka bir erkek aracılığıyla kamusal alanda varlık göstermesi, mezar taşlarında da aynen devam ettiği söylenebilir.

İlginç olan, Şanlıurfa'da evli kadınların çoğunlukla babalarının adı altında gömülmesidir. Antropolojik soy kuramına göre, babasoylu sistemlerde bir kadın evlenene kadar babasoyunun bir üyesi iken, evlendikten sonra kocasoyunun bir üyesi olur. Buna göre, evli bir kadın kocasoyunun bir üyesi olarak onun ismi altında defnedilmesi beklenir. Ancak, Şanlıurfa'da bu düşünceyle hareket edildiğini söylemek pek mümkün değildir,

çünkü yerel soy anlayışının baba isminin evli kadınların mezar taşında yer almasında önemli bir etkidir. Şöyle ki; yerel babasoyu sisteminin ikili bir yapısı vardır. Bir yandan aile şeceresi sadece erkeklerden oluşmakta ve kadınları soy zincirinin dışında tutmaktadır (aile tarihi); diğer yandan kadınlar yaşadıkları müddetçe babasoyunun birer üyesidirler (şimdiki zaman). Bu nedenle bir kadın hiçbir zaman kocasoyunun tam bir üyesi olarak kabul edilmez. Bir kaynak kişinin ifadesiyle, kocasoyu kadını “dış görür”. Benzer şekilde, Ortadoğu’da Müslümanlar arasında kadınların babalarının isimlerini ve/veya soyadlarını yaşadıkları sürece taşıdıklarını ve dolayısıyla bir kadın evlendiğinde kocasının soyadını asla almadığını, boşanma veya eşin ölümü halinde kadının babasının hanesine geri döndüğünü ve geleneksel haklarına sahip olduğunu söyleyen araştırmalar vardır (Fernea 1995:5; Lindholm 2004:392).

Kadının babasoyu üyeliğinden dışlandığı tek durum namus cinayetleridir. Bir kadının namusuna gelmiş bir leke sadece onun ana-baba ve kardeşlerinin değil, akraba grubu içindeki tüm bireylerin alanına sürülmüş olarak değerlendirilir. Aile toplumsal konumunu düzeltmek, kamusal alandaki itibarını yeniden kazanmak gibi gerekçelerle kadını öldürülebilir ve böylece onu tamamen babasoyundan dışlamış olur. Ayrıca mezarlıktaki yeri belli olmasın ve aileyle bağlantısı fiziksel ve zihinsel olarak kaybolsun diye ne mezarının başına taş koyar ne de bir mezar taşı yaptırıp, üzerine yazıt yazar. Çok nadir de olsa aileden veya aile dışından biri tarafından mezar taşı yaptırılabilir, üzerine babasoyunu imleyecek hiçbir ifade yazılmaz. Aşağıdaki iki yazıt öldürülen kadınlara aittir; babasoyundan (evliyse aynı zamanda kocasoyundan) dışlanmışlıklarının göstergesi olarak sadece kendi isimleri vardır.

Yasemin¹

Öylesine bir suç gibiydi ki hayatım

Ölümüne bile bir suç gibi yaşadım

Ayrıldı mezarlığım

Annem Emine

Onun hikayesi kadının hikayesiydi

Bir dut ağacı gibi

Yaşadı, sevdi, paylaştı, korudu

Acı çekti ve öldürüldü

Bir kadının öldüğü zaman kocasoyundan tamamen koptuğunu simgeleyen bir başka yerel uygulama, vasiyeti olmadıkça kocasoyunun mezarlığına defnedilmemesinde görülür. Bu ölü gömme uygulamasının yerel yorumu, İslam dinine gönderme yapmaktadır. İnanca göre, bir kadın öldüğü andan itibaren kocası artık ondan “boşanmış”tır. Kefenleme öncesi kadının yıkanması ritüelinde kocasının bulunmasının dinen caiz olmadığı; erkeğin yas süresinin üç gün olduğu ve bu süreden sonra evlenmesine dinen bir engel olmadığı; karı kocanın aynı mezarda üst üste gömülemeyeceği (bkz. *Mezarın Tekrar Kullanımı* bölümü) şeklindeki ifadeler ölümle birlikte “boşanma”nın gerçekleştiğinin gerekçeleri olarak bazı kaynak kişiler tarafından belirtilmiştir. Bazı kaynak kişiler ise, annesini neden

¹ Namus cinayetine kurban gitmiş bu kadının mezarı, bir kadın örgütü tarafından yaptırılmıştır ve aile mezarlığına değil, kimsesizler mezarlığına defnedilmiştir. Yazar Murathan Mungan’a ait bu şiir, sanki Yasemin’in durumunu betimlemektedir.

kendi babasının değil de annesinin babasının aile mezarlığına gömdüklerinin gerekçesini bilmediklerini söylemişlerdir. “Boşanma”; İslami düzen içinde erkeğe verilen bir hak olsa da, ölü gömme geleneklerine yansıyan yorumun dayanaklarını Kur’an’da bulmak pek mümkün gözükmemektedir. Ölümle birlikte kadın ve erkeği “boşanmış” kabul eden ve böylece kadını kocasoyundan babasoyuna iade eden yorum, yerel soy anlayışına İslami bir açıklama getirme ihtiyacından kaynaklanmış olabilir.

Çocuğun Yeri

Şanlıurfa’daki mezarlıklar genellikle yetişkinler için oluşturulmuş gibi bir görünümüne sahiptir. Nitekim Bediüzzaman Mezarlığı’nda rastgele seçilen bir örneklem üzerinde yapılan sayısal çalışmada, çocukların mezarlarının yapıldığı alanlar ile mezar taşı yapma geleneği çocuklara yetişkinlerden farklı muamele edildiğinin verilerini sunmaktadır. Bu mezarlıkta incelenen toplam 729 mezar ve bu mezarlara gömülü 1022 kişiden 21 erkek, 16 kız bebek ve 25’i de adsız olmak üzere toplam 62 bebeğin mevcut olduğu saptanmıştır. Bu durum kısmen çocuklar için de geçerlidir: Yaşı bilinen 621 kişiden yalnız 21’i 2-12 yaşları arasındaki çocuklara aittir (bkz. Tablo 15). Oysa Türkiye İstatistik Kurumu’nun 2010 verilerine göre, Türkiye’nin Güneydoğu bölgesi, binde 16’lık bebek ölüm hızı ile en yüksek orana sahiptir;² Şanlıurfa da bu genel durumdan bağımsız değildir. Dolayısıyla Bediüzzaman Mezarlığı’nda beklenenden daha az sayıda bebek ve çocuk mezarıyla karşılaşmamızın nedeni, yaş kategorileri arasındaki değer farkında bulunabilir. Bir başka deyişle, yetişkinlere kıyasla çocuk mezarlarının azlığının nedeni çocukluk çağında ölen bireylerin sayısının düşük olmasından değil, bu yaş altındaki bireylerin toplumsal yapı içindeki konumlarından dolayıdır. Ancak kız çocuk söz konusu olduğunda bu durum cinsiyetçi bir görünüm de kazanmaktadır. Cinsiyeti belirlenen 37 bebekten 21’i erkek iken, 21 çocuktan yine çoğunluğunu erkekler (13 birey) oluşturmaktadır.

Genel olarak betimlemek gerekirse, Bediüzzaman Mezarlığı’nda yol kenarlarına, yetişkin mezarlarının arasındaki boşluklara serpiştirilmiş, çoğunluğunda mezar taşı bile bulunmayan bebek mezarları yok olmaya mahkûm bırakılmaktadır (bkz. Resim 3). Çoklu mezar geleneğinin olduğu bu mezarlıkta, yetişkinler için hazırlanmış mezarlara ikincil defin olarak belli bir yaşın altındaki çocukların gömülmemesi yaş kategorisinin dikkate alındığının bir başka göstergesidir. Ne var ki hangi yaştaki çocukların yetişkin mezarına konulamayacağı sorusuna dair çelişik bilgiler edinilmiştir. Bazı görüşmeciler beş yaşın altındakilerin, bazıları ergen çağına gelmemiş çocukların çoklu gömü geleneğinin dışında bırakıldığına değinmişlerdir.

² <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=13132>.

Tablo 15: Cinsiyetin Yaş Gruplarına Göre Dağılımı

		<i>Bebek</i>	<i>Çocuk</i>	<i>Ergen</i>	<i>Yetişkin</i>	<i>Yaşlı</i>	<i>Toplam</i>
Erkek	N	21	13	8	80	248	370
	(%)	(33,9)	(61,9)	(50,0)	(69,0)	(61,1)	(59,6)
Kadın	N	16	8	8	36	158	226
	(%)	(25,8)	(38,1)	(50,0)	(31,0)	(38,9)	(36,4)
Bebek	N	25	0	0	0	0	25
	(%)	(40,3)	(0,0)	(0,0)	(0,0)	(0,0)	(4,0)
Toplam	N	62	21	16	116	406	621

Resim 3: Yetişkin Mezarlarının Arasına Serpiştirilmiş Bebek Mezarları

Şanlıurfa'da çocuklar için farklı bir ölü gömme uygulamasının varlığı kent merkezindeki Harrankapı Mezarlığı ile Harran ve Viranşehir ilçelerinde açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Harrankapı Mezarlığında bebekler için ayrılmış küçük bir bölüm vardır; aynı şekilde Viranşehir'deki Belediye Mezarlığı ve Yeni Mezarlık'ta bebek ve küçük çocuklar için ayrılmış bir çocuk mezarlığı bölümü bulunmaktadır. Harran ilçesinde ise 6 yaş öncesi çocuklar için ayrılmış iki çocuk mezarlığı bulunmaktadır.

Bu konuyu daha da ilginç kılan, tarihsel olarak çeşitli toplumlarda çocuklar için yetişkinlerden farklı ölü gömme geleneklerinin olmasıdır. Bunun ilk örneği erken üst paleolitik döneme (27-20 bin yıl önce) aittir. Bu dönemde yaş kategorisinin dikkate alındığı

ve mezarın yeri ve hediyeler bakımından bebek ve çocuk gömülerine yetişkinlerden farklı muamele edilmiş olduğunun ipuçları vardır (Zilhão 2005: 234). Çanak-Çömlekli Neolitik yerleşmelerinde ise daha belirgin bir uygulamanın varlığından söz edilebilir. Birçok Geç Neolitik toplumda, yerleşim içerisinde, konutların tabanlarının altına, ocaklara yakın bölgelere bebekler ve çocuklar gömülmektedir. Bu yerleşmelerde yetişkinlerin, özellikle de erkeklerin sayısı, çocuklarla karşılaştırıldığında sınırlıdır (Erdal 2013). Daha yakın tarihlere ait dünya toplumları arasında da yaş simgeciliğinin yapıldığını gösteren bulgular vardır: “Roma’da dışı henüz çıkmamış bebeklere ait yakılmış gömülerin hiç ele geçmediği; Shonalar arasında bebeklerin ve daha büyük çocukların halkın geri kalanından uzakta ve nehrin kenarına gömüldükleri; Murnginler arasında yenidoğana ait hiç gömü olmadığı, küçük çocukların yerleşim yerinin içine ve daha büyük çocukların yerleşim yerinin kenarına gömüldüğü” olgusu bilinen örneklerden bazılarıdır (Ucko 1969:270-271). Bunların dışında Tibet ölü gömme geleneklerini inceleyen Wylie’in (1964-65) Sa-skyalıları ilişkin bir bulgusu bizim araştırmamız bakımından dikkate değerdir. Wylie, Budist Tibetlilerden biraz farklı geleneklere sahip Sa-skya’da iki gömü alanı olduğunu, bunlardan birine sekiz yaşından küçüklerin, diğerine ise sekiz yaşından büyüklerin gömüldüğünü belirtmektedir (1964-65: 235).

Tarihsel olarak farklı dönemlere ait olsalar da, bu bulgular kültürel temelleri olan birçok soruyu içinde barındırmaktadır. Bebek ve küçük çocuklar hangi gerekçelerle yetişkinlerden ayrı bir mezarlığa defnedildiği, ne gibi düşünce ve inançlarla yetişkinlerden ayrı kategorize edildiği gibi soruların yanıtları için yerel çocukluk anlayışına bakmakta yarar vardır.

Yerel çocukluk anlayışı, gözlem ve görüşmelerimize göre, iki değerlidir. Öncelikle yerel halk açısından çocuk bir toplumsal değer olarak çok önemlidir. Bir erkeğin şeceresi, mirasının aktarımı, vb. bir erkek çocuğuna sahip olmasına bağlıdır. Çocuk sahibi olamayanlar mezar taşlarında bile “körocak” olarak tanımlanmakta; bu metaforik ifade erkeğin soyunun kurduğunun bir göstergesi olmaktadır. Ayrıca İslam’ın “evlenin ve çoğalın” diyerek çocuk sahibi olmayı teşvik edici hükümleri vardır (Canan 2007:43). Dolayısıyla yeni kurulan bir evlilikte, hem kadın hem de erkek biyolojik üreme işlevlerine haiz olduklarını topluma kanıtlamanın baskısını üzerlerinde hissederler.

Aile ve toplum için çocuk büyük bir değer taşımasına rağmen, kaynak kişiler tarafından hasta olan çocuğa gösterilen ihtimamın veya öldüğünde bir yetişkine yapılan türde cenaze töreni yapılmasının veya onun için taziye evi açılmasının çevre tarafından ayıplanıp, kınandığı ifade edilmiştir. Bir ergeğin veya yetişkinin ölümünde özellikle kadınlar tarafından yüksek sesle ağıt yakılmasına rağmen, bebek ve küçük çocukların ölümünün sessizce karşılanması ve acısının içte tutulması beklenmektedir. Bu durum mezar taşları üzerindeki yazıtlara da yansımaktadır. Bir gencin veya yetişkinin ölümünden duyulan üzüntüyü belirten şiirler, Şanlıurfa’daki bebek ve küçük çocuk mezarları üzerinde bulunmamaktadır. Ölen çocukların ardından ağlamanın ayıp sayıldığına ilişkin ifadeler başka araştırmalarda da yer almaktadır (Örnek 1979: 18). Bu türden bulgular çocuk ölümlerinin çok olduğu bir bölgede, henüz biyolojik evrede olan ve çeşitli nedenlerle ölme olasılığı

yüksek bir çocuğa duygusal olarak bağlanılmaması gerektiğini imlemektedir (Heywood 2003:72).

Özetle, gelecekteki kültürel bir varlık olarak çocuk kıymetlidir ancak toplumsal kişi olma sürecini tamamlamamış bir varlık olarak çocuğun değeri pek yüksek değildir. Bu algılayışın İslami sistemden beslenen gelişimsel insan modelinden kaynaklandığı söylenebilir. Çünkü din ve inanç sistemleri toplumsal düşüncede izlerini bırakan, resmi söylemi şekillendiren temel kurumlardır (Lovell 1997: 43).

*İnsan bir yolcudur
Sebavetten gençliğe
Gençlikten ihtiyarlığa
İhtiyarlıktan kabre
Kabirden haşre
Haşirden ebede kadar
Yolcuğu devam eder*

Yukarıdaki yazıt insan gelişimini yaş kategorilerine (bebeklik, gençlik, ihtiyarlık) dayanarak bir “yolculuk” olarak tanımlamaktadır. İnsan gelişimine ilişkin kaynak kişilerin anlatımlarına dayanarak yerel yaş kategorileri şöyle detaylandırılabilir: Yenidoğan bir çocuğun süt evresi diğer evrelerden ayrılmakta; 0-7 yaş arasındaki çocukların ceza sorumluluğunun olmadığı düşünülmekte; onların bakımından annenin sorumlu olduğu kabul edilmektedir. 0-4 yaş arası bir tür bilinçsizlik hali olarak tanımlanmaktadır. 5-7 yaş arasındaki çocuklar ise etraflarında olup biteni biraz ayırt etmeye başladığına, fakat iyiyi kötüyü henüz bilmediklerine inanılmaktadır. Bir kaynak kişiye göre, “bu çağdaki bir çocuk hırsızlık yapsa tıpkı rüyada gördüğümüz bir şeyden sorumlu olamayacağımız gibi sorumluluk taşımaz”. Görüldüğü gibi, süt emme, diş çıkarma, yürümeye ve konuşmaya başlama gibi biyolojik temelli gelişimsel özelliklerinden dolayı bebek ve küçük çocukların yetişkinlerden farklı bir “biyolojik” evrede oldukları vurgusu vardır (Tan 2008:4). Dolayısıyla onların “günahsız” olduklarını ve öldüklerinde cennete gideceklerini, hatta süt evresinde ölen bebeklerin “melek” olduklarını belirtmişlerdir.

Bunun dışında, çocuğunu kaybetmiş ebeveynlerin cennete gitmekle ödüllendirileceği veya cehennemden ateşinden korunacağını belirten Hz. Muhammed’in bazı hadisleri (Gil’adi 1989:141) temelinde yerel halk arasında da iki bebeği ölmüş ana-babanın cennete gideceği veya doğum esnasında ölen annenin “şehit” mertebesine yükseleceği inancı vardır. Sorgulanmadan cennete giden “günahsız” bir çocuğun, cennet ve cehennem arasında ana babasına aracılık edebileceğine inanılmaktadır (Heywood 2003:23; Delaney 2001:90). Bu anlayışın mantığı en azından bir çocuğun ölmesinin iyi olacağını ima etmesidir (Delaney 2001:90).

Bu noktada, dinsel inanışlar çerçevesinde bebek ve küçük çocukların “günahsız” olduğu kabulü ile çocuk mezarlığı geleneği arasında bir ilişki olduğu kanısı doğabilir. Ancak çocuğunun hastalığı veya ölümü karşısında ebeveynlerin tutum ve davranışlarına, taziye gibi ölü gömme pratiklerine bakıldığında, çocuğun biyolojik bir varlık olarak

değeri ile belli bir yaştan sonraki kültürel değeri arasında bir fark olduğu görülmektedir. İslami gelişimsel insan tasavvurunda (bkz. Canan 1980:71-102) olduğu gibi, yerel halk açısından çocuğun aklının ermeye başladığı, iyi ile kötüyü ve doğru ile yanlış ayırt edebildiği, kültürel bir varlık olma yönünde adım attığı yaş, 6-7'dir; bu yaştan itibaren eğitim sürecine (bundan kastedilen genellikle dinsel öğrenimdir) başlanmalıdır. Anlama, kavrama, düşünme gücü bakımından belli bir bilişsel, zihinsel, ahlaki olgunluğa erdiğinin düşünüldüğü yedi yaş üstü çocuklar artık kamusal alanın içine dâhil olmaya başlarlar. Bir başka deyişle, yedi yaş bireyin sosyal statüsünde bir değişimi temsil etmektedir.

Bu çalışmanın verileri, çocuklara yetişkinlerden farklı muamele edilmesini, bireyin toplum tarafından "kişi" ve "kişi değil" biçiminde değerlendirilmesiyle ilişkili olabileceğine gönderme yapmaktadır. Bir başka deyişle, bebek ve çocuklara takvim yaşına göre değil, biyokültürel gelişimine göre değer atfedilmektedir. Çünkü 0-2 yaş arasındaki bebekler ile 2-7 yaş arasındaki küçük çocukların biyolojik/doğal bir varlık olduğu düşüncesi, onları yetişkinlerin dünyasından ayrı bir kategoriye sokmaktadır. Yedi yaşından küçük ölmüş bireyler birer "biyolojik ölü" olarak kabul edilirken, yedi yaşından büyük ölmüş bireyler birer "sosyal ölü"dürler (Chesson 2001: 4). Bunun ölü gömme pratiğine yansımaları, yetişkin için uygulanan ölü gömme ritüellerinin bebek ve küçük çocuklar için tamamen veya kısmen uygulanmaması şeklindedir.

Sonuç

Şanlıurfa Mezarlıkları toplumsal yapının, kolektif benliğinin, ölümü nasıl algıladıklarının açık görünümünü sunmaktadır. Yazıtların ve sembolik bezemelerin nicel azlığı, bu mezarlıkların ayırıcı özelliklerinin niteliğini değiştirmemektedir. Toplumsal kimliğin unvan, meslek, etnisite, vb yoluyla nasıl temsil edildiği; hastalık, kaza gibi durumlar karşısında ölümün nasıl algılayıp kavramlaştırıldığı; babasoylu ve babayerli yapının aile mezarlıkları, çoklu gömü geleneği, kadının kimin adıyla nereye gömüldüğü üzerinden nasıl devam ettirildiği gibi birçok sorunun yanıtı yazıtlardan, sembolik bezemelerden, görüşme ve gözlemlerden elde edilebilmiştir. Yine bunlar sayesinde özellikle kadının ve çocuğun toplumsal konumunun sadece yaşarken değil, öldüklerinde de pek değişmediği açık bir şekilde görülmüştür.

Bu araştırmanın belki de en özgün yanı çocuk mezarlıkları olgusunun açığa çıkarılması olmuştur. Böylece yaş simgeciliğinin düşünsel, inançsal arkaplanı üzerinde bir değerlendirme yapmak mümkün olabilmiş, etnoarkeolojik araştırmalara bir kapı aralanmıştır.

Hayata "doyamadan" ölmüş olmanın verdiği elemin, üzüntünün "ben" öznesiyle çeşitli anlatımları bireysel bir durumdan çok, tarihsel bir derinlikten süzülüp geldikleri için hem kolektif benliği hem de ölü gömme geleneklerindeki bir sürekliliği yansıtmaktadırlar. Bu nedenlerden dolayı, bu türden mezarlar bir kültür varlığı olarak kabul edilebilirler.

Kısaca, Şanlıurfa mezarlıkları ve özellikle Bediüzzaman Mezarlığı gibi alanlar sadece ölümlerin defnedildikleri mekânlar değil, aynı zamanda toplumsal ilişki ve örüntülerin, yerel inanç ve uygulamaların açığa çıkarıldığı etnografik alanlardır. Ölüm antropolojisi üzerine yeni araştırmalarla bu konu alanı daha da derinleşebilir.

Kaynakça

- Altuntek, N.S. (2010). Şanlıurfa ili Bediüzzaman Mezarlığı yazıtlarındaki “uçmak” ve “kapı” metaforları üzerine bir simgesel antropolojik çözümleme. *Edebiyat Fakültesi Dergisi* 27(1):15-32
- Bazin, L. (2007). Osmanlı mezar taşlarında İslamiyet öncesinden izler ve yenilikler. İçinde G. Veinstein (Ed.), *Osmanlılar ve ölüm*. (Çev. E. Güntekin) (ss. 27-51). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Berktaş, F. (2000). *Tektanrılı dinler karşısında kadın*. İstanbul: Metis.
- Canan, İ. (1980). *Hız. Peygamberin Sünnetinde Terbiye*. Ankara: Gaye Matbaacılık.
- Canan, İ. (2007). *Kur'an'da çocuk*. İstanbul: Nesil Yayınları.
- Chesson, M.S. (2001). Social memory, identity, and death: An introduction. İçinde M. S. Chesson (ed), *Social memory, identity, and death: anthropological perspectives on mortuary ritual*. (ss. 1-10.) USA: American Anthropological Association..
- Çal, H. (2010). Urfa şehri mezar-mezar taşları. İçinde *XV. Türk tarih kongresi. Osmanlı tarihi-D. 4. Cilt- 4. Kısım*. Ankara: 11-15 Eylül 2006. (ss. 1995-2008). Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Danforth, L. M. (1982). *The death rituals of rural Greece*. Princeton: Princeton University Press.
- Delaney, C. (2001). *Tohum ve toprak*. (Çev. S. Somuncuoğlu ve A. Bora). İstanbul: İletişim.
- Eldem, E. (2005). *İstanbul'da ölüm*. İstanbul: Osmanlı Bankası.
- Eliade, M. (1991). *Kutsal ve dindışı*. (Çev. M.A. Kılıçbay). Ankara: Gece Yayınları.
- Erdal Y.S. (2013). “Life and death at Hakemi Use”. İçinde O. Nieuwenhuyse, R. Bernbeck, J. Rogasch, P. Akkermans (Ed), *Interpreting the late neolithic of upper Mesopotamia*. (ss:213-223.) Leiden: Brepols.
- Fernea, E. W. (1995). “Childhood in the Muslim Middle East”. İçinde E.W. Fernea (Ed.), *Children in the Muslim Middle East*. (pp. 3-16). Austin: University of Texas Press.
- Field, D., Hockey, J. ve Small, N. (1997) *Death, gender and ethnicity*. London: Routledge.
- Gil'adi, A. (1989). “Concepts of childhood and attitudes towards children in medieval Islam: A preliminary study with special reference to reaction to infant and child mortality”. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 32(2): 121-152.
- Heywood, C. (2003). *Baba bana top at! Batı'da çocukluğun tarihi*. (Çev. E. Hoşsucu). İstanbul: Kitabyayinevi.
- Huntington, R. ve Metcalf, P. (1981). *Celebrations of death*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Karakaş, M. (1996). *Şanlıurfa mezar taşları*. Şanlıurfa: Şurkav Yayınları.
- Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Açıklamalı Meali*. (t.y.) (Çev. ve Açık. Özek, A., Kahraman, H., Turgut, A., Çağrıncı, M., Dönmez, İ. K. ve S. Gümüş). Medine: Kral Fehd Mushaf-ı Şerif Basım Kurumu.
- Kürkçüoğlu, A. C. (2002). Tarihten günümüze Edessa nekropollerini (Şanlıurfa Mezarlıkları). *İçinde Şanlıurfa uygarlığın doğduğu şehir*. (ss.102-108). Şanlıurfa: ŞURKAV Yayınları.
- Lovell, A. (1997). Death at the begining of life. İçinde D. Field, J. Hockey ve N. Small (Ed), *Death, gender and ethnicity*. (ss. 29-51). London: Routledge.
- Lindholm, C. (2004). *İslami Ortadoğu*. (Çev. B. Şafak). Ankara: İmge.
- Örnek, S. V. (1988). *100 soruda ilkelerde din, büyü, sanat, efsane*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Örnek, S. V. (1979). *Geleneksel kültürümüzde çocuk*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Örnek, S. V. (1971). *Anadolu folklorunda ölüm*. Ankara: AÜDTCF Yayınları.
- Özdizbay A. (2002). "Perge batı nekropolisinden bir mezar". *Anadolu araştırmaları*, 16:483-508.
- Paçacı, M. (2001). *Kutsal kitaplarda ölümötesi*. Ankara: Ankara Okulu.
- Rahman, F. (2009). *Ana konularıyla Kur'an*. (Çev.,A. Açıkgenç). Ankara: Ankara Okulu.
- Roux, J. P. (1999). *Altay Türklerinde ölüm*. (Çev. A. Kazancıgil). İstanbul: Kabalcı.
- Seremetakis, C. N. (1991). *The last word*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Tan, M. (2008). "Çocukluk, dün ve bugün". İçinde B. Onur (Ed), *Toplumsal tarihte çocuk*; ss. 1-22. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Turak, Ö. (2008). "Perge'de bulunmuş Roma Çağı Dokimeion lahitleri". *II. uluslar arası Dokimeion mermer heykel sempozyumu*, Afyonkarahisar, 16-18 Haziran 2008, pp. 35-43.
- Ucko, P.J. (1969). "Ethnography and archaeological interpretation of funerary remains". *World Archaeology*. 1(2): 262-280.
- Veinstein, G. (2007). "Önsöz". İçinde G. Veinstein (Ed.), *Osmanlılar ve ölüm*. (Çev. E. Güntekin) (ss. 11-23). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Wylie, T. (1964-65). "Mortuary customs at Sa-skya, Tibet". *Harvard Journal of Asiatic Studies*. 25, 229-242.
- Zilhão, J. (2005). "Burial evidence for the social differentiation of age classes in the early upper paleolithic". *Comportements des hommes du Paléolithique moyen et supérieur en Europe: territoires et milieux*, Liège, ERAUL 111: 231-241.
- <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=13132>.